Передмова до "Людської комедії"

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун

Даючи своєму великому твору, початому майже тринадцять років тому, назву "Людська комедія", я вважаю за потрібне пояснити його задум, розповісти, як він виник, коротко викласти його план, причому намагатимуся говорити про нього не як автор, а як людина стороння. Це не так важко, як може здатися читачам. Малі твори часто живлять велике самолюбство, велика праця спонукає до скромності. Це спостереження пояснює, чому Корнель, Мольєр та інші славетні автори полюбляли піддавати аналізу те, що самі ж таки написали; якщо неможливо зрівнятися з ними в літературному хисті, то чом би не спробувати взяти з них приклад бодай у цьому?

Первісна ідея "Людської комедії" постала переді мною як мрія, як один із тих туманних задумів, що їх плекаєш, але виразно уявити собі не можеш; так насмішкувата химера являє нам свій жіночий лик, але вмить розгортає крила і відлітає в небо фантастики. Але й ця химера, як і багато інших, з часом почала втілюватися у щось відчутне, вона здобула наді мною просто-таки деспотичну владу, і я мусив скоритися їй.

Задум "Людської комедії" зродився, коли я спробував зіставити людство з тваринним світом.

Було б помилкою думати, що бучна суперечка, яка останнім часом спалахнула між Кюв'є1 та Жофруа Сент-Ілером2, виникла навколо наукового відкриття. Про єдність організмів — хоч вони й називали це інакше — замислювалися найвидатніші уми уже протягом двох попередніх століть. Перечитуючи надзвичайно цікаві твори письменників-містиків, що розглядали науки в їхньому зв'язку з нескінченним, таких як

Сведенборг3, Сен-Мартен4 та інші, а також трактати геніальних дослідників у галузі природничої історії: Лейбніца5, Бюффона6, Шарля Бонне7 — знаходиш у Лейбніцових монадах, в Бюффонових органічних молекулах, в "рослинній силі" Нідгема8, у "взаємопроникненні подібних часточок" Шарля Бонне, який ще в 1760 році мав сміливість заявити: "Тварина розвивається за тими самими законами, що й рослина",— так от, повторюю, у всьому цьому знаходиш зачатки дивовижного закону "кожний на свій зразок", який і обумовлює єдність організмів. Є тільки одна жива істота. Для всіх організмів Творець користався одним зразком. Жива істота — це первісне начало, яке набуває зовнішньої форми або, висловлюючись точніше, відмінних ознак своєї форми в тому середовищі, де їй призначено розвиватись. Зоологічні види виникли внаслідок цих відмінностей. Проголошення й обгрунтування цієї системи, що, зрештою, не суперечить нашим уявленням про всемогутність Бога, буде вічною заслугою Жофруа Сент-Ілера — в цьому кардинальному питанні науки він здобув перемогу над Кюв'є, перемогу, яку привітав у своїй останній статті великий Гете.

Ставши переконаним прихильником вищеназваної системи ще до того, як навколо неї виникли суперечки, я зрозумів, що з цього погляду Суспільство мало відрізнятися від Природи. Хіба воно не створило, залежно від середовища, в якому людина живе і діє, стільки ж розмаїтих людських видів, скільки їх існує в тваринному світі? Різниця між солдатом і робітником, робітником і чиновником, чиновником і суддею, суддею і гультяєм, гультяєм і вченим, вченим і урядовцем, урядовцем і купцем, купцем і моряком, моряком і поетом, поетом і жебраком, жебраком і священнослужителем настільки ж істотна, хоч і не така помітна з першого погляду, як і те, що відрізняє вовка від лева, лева від осла, осла від крука, крука від акули, акулу від тюленя, тюленя од вівці і т. д. Отже, існують і завжди існуватимуть види в людському суспільстві, як і види в царстві тварин. Якщо Бюффон створив чудовий трактат9, спробувавши в одній книзі описати тваринний світ, то чом би не створити подібного трактату і про Суспільство? Правда, для кожного тваринного різновиду природа поставила межі, яких Суспільство не зобов'язане дотримуватись. Коли Бюффон описує лева, то, щоб змалювати левицю,

йому досить лише кількох додаткових фраз, тоді як у Суспільстві жінку не завжди визначиш як самицю такого-то чоловіка. В одній родині, буває, живуть дві зовсім несхожі істоти. Дружина купця іноді гідна бути дружиною принца, і часто дружина принца не варта дружини художника. Суспільне середовище сповнене випадковостей, яких не дозволяє собі Природа, бо суспільне середовище складається з Природи і Суспільства. Отже, опис суспільних видів, навіть якщо брати до уваги лише різницю статей, буде принаймні вдвічі довший, аніж опис видів тваринних. Нарешті, у світі тварин не буває драм, там рідко доходить до сум'яття; звірі лише нападають одне на одного — ото й усе. Люди теж нападають одне на одного, але наявність розуму, більша або менша, надзвичайно ускладнює їхню боротьбу. Хай навіть деякі вчені не визнають, що потік життя стає куди бурхливішим, коли переливається з тваринного середовища в людське, все ж очевидно, що крамар іноді стає пером Франції, а дворянин, буває, опускається на саме дно. Ну, а тварини, як з'ясував Бюффон, живуть життям надзвичайно простим. Тварина не знає, що таке власність, не знає ні наук, ні мистецтва, тоді як людина, скоряючись закону, який ще належить вивчити, прагне відбити свої звичаї, думки, життя в усьому, що пристосовує для своїх потреб. Хоча Левенгук, Сваммердам, Спалланцані, Реомюр, Шарль Бонне, Мюллер, Галлер та інші терплячі зографи й показали, наскільки цікаві повадки в тварин, усе ж тварина — принаймні так нам здається — в усі часи поводиться приблизно однаково, а от звичаї, одяг, мова, оселя князя, банкіра, митця, міщанина, священика, бідняка дуже різні за різних часів і постійно змінюються з розвитком цивілізації.

Таким чином, ідеться про твір, який мав би описати усі три складові людського суспільства: чоловіків, жінок і речі, тобто людей і те, що матеріально втілює діяльність їхнього духу — одне слово, йдеться про художнє відтворення людей і життя.

Хто не помічав, читаючи сухий і нудний перелік фактів, іменований історією, що скрізь і в усі часи — і в Стародавньому Єгипті, і в Персії, і в Греції, і в Римі — письменники нехтували історією звичаїв? Уривок з Петронія10, де описано приватне життя римлян, радше збуджує, аніж

задовольняє нашу допитливість. Помітивши цю величезну прогалину в історії, абат Бартелемі11 присвятив життя відтворенню давньогрецьких звичаїв, написавши свій "Анахарсіс".

Але як зробити цікавою драму з трьома-чотирма тисячами дійових осіб, що її ставить кожне суспільство? Як сподобатися водночас поетові, філософові й масам, які сприймають поезію та філософію лише в яскравих образах? Якщо я й розумів значущість та поетичність духовної історії людства, то не уявляв собі, в який спосіб можна відтворити її: адже досі найуславленіші письменники витрачали свої зусилля і талант на те, щоб змалювати один або два типові образи, подати якусь одну сторону життя. З такими думками читав я і твори Вальтера Скотта. Вальтер Скотт, цей сучасний Трувер12, надав грандіозного розмаху тому жанрові літературної творчості, який несправедливо вважають другорядним. І справді, хіба не важче боротися з сучасною несправедливістю, створюючи Дафніса і Хлою13, Роланда14, Амадіса15, Панурга16, Дон Кіхота, Манон Леско17, Кларису, Ловеласа18, Робінзона Крузо, Жіля Бласа19, Оссіана20, Юлію д'Етанж21, дядька Тобі22, Вертера, Рене23, Корінну24, Адольфа25, Поля і Віргінію26, Джіні Дінс27, Клевергауса28, Айвенго, Манфреда29, Міньйону30, ніж просто впорядковувати факти, майже однакові в усіх народів, розкривати суть занедбаних законів, вигадувати теорії, що збивають людей з пантелику, або, подібно до деяких метафізиків, пояснювати те, що не вимагає пояснень? Річ у тім, що такі персонажі — а існують вони значно довше і набувають куди більшої реальності, ніж покоління, серед яких поміщає їх письменникова уява,— здобувають право на життя лише в тому випадку, коли стають образами, які яскраво відбивають свою епоху. Вони зачаті в утробі певного століття, але під їхньою оболонкою б'ється вселюдське серце і часто ховається ціла філософія. Отже, Вальтер Скотт підняв на висоту філософського осмислення історії роман — літературний жанр, який із століття в століття прикрашає діамантами безсмертя поетичну корону тих країн, де плекають мистецтво слова. Він вніс у нього дух стародавніх часів, поєднав у ньому драму, діалог, портрет, пейзаж, описи; він включив туди і неймовірне, і правдиве, ці елементи епосу, і підкріпив поезію невимушеністю народної розмовної стихії. Але він прагнув не так

створити систему, як винайти свою манеру художньої оповіді; він захоплювався, коли писав, його підкоряла логіка вигаданого сюжету, він не ставив собі за мету пов'язати свої повісті одну з одною і в такий спосіб створити одну велику історію, кожен розділ якої був би романом, а кожен роман — епохою. Виявивши у творчості Вальтера Скотта цю ваду — відсутність зв'язку між окремими творами (що, проте, не применшує величі Шотландця) — я й відкрив систему, яка сприяла б моїм творчим планам, і сповнився певності, що свій задум мені вдасться здійснити. Хоча я й був під сильним враженням дивовижної творчої наснаги Вальтера Скотта, завжди схожого на себе і завжди своєрідного, це не підірвало моєї віри у власні сили, бо я знайшов просте й очевидне пояснення особливостям його таланту — нескінченне розмаїття людської природи. Зрештою, найгеніальніший романіст у світі — це випадок; тільки вивчаючи його, можна стати плідним письменником. Отже, істориком буде само французьке Суспільство, мені ж лишиться найнятися до нього в секретарі. Складаючи опис людських вад і чеснот, занотовуючи найцікавіші прояви пристрастей, зображуючи характери, вибираючи найголовніші в житті Суспільства події, створюючи типи за допомогою об'єднання рис окремих однорідних характерів, я, може, й зумію написати історію, що лишилася поза увагою безлічі вчених,— історію звичаїв. Набравшись терпіння й мужності, я спробую в такий спосіб написати давно задуману книгу про Францію дев'ятнадцятого сторіччя, книгу, на відсутність якої ми всі нарікаємо і якої, на жаль, не залишили нам про свою цивілізацію ні Рим, ні Афіни, ні Тір, ні Мемфіс, ні Персія, ні Індія. Сміливий і терплячий Монтей намагався, за прикладом абата Бартелемі, створити таку книгу про Середні віки, але у формі малопривабливій.

Та з такої праці було б мало користі. Якби письменник лише ретельно відтворював факти й події, старався точно зображувати людей, він здобув би репутацію більш або менш сумлінного, старанного, терплячого або й сміливого художника людських типів, оповідача інтимних житейських драм, археолога суспільного побуту, підраховувача професій, літописця добра і зла, але щоб заслужити справжню славу, якої прагне кожен митець, я повинен буду розкрити причини або одну загальну

причину описуваних явищ, збагнути, який прихований закон керує величезними скупченнями людей, пристрастей і подій. А вже дослідивши — я не кажу "з'ясувавши" — цей закон, цю рушійну силу суспільного життя, я муситиму поміркувати і про підвалини світобудови, спробую відкрити, в чому людські суспільства віддаляються, а в чому наближаються до вічного закону буття, до істини, до краси. Незважаючи на великий обсяг передумов, які самі по собі склали б окремий твір, задумана мною праця має привести і до чітких висновків — інакше її не можна буде вважати завершеною. Змалювавши у такий спосіб Суспільство, я розкрию і причини його розвитку.

Закон для письменника, те, що надає йому право так називатися і, не побоюся цього сказати, підносить його до рівня державного діяча, а може, й вище — це чіткий погляд на людські вчинки, цілковита відданість певним переконанням. Недарма ж Макіавеллі31, Гоббс32, Боссюе33, Лейбніц, Кант, Монтеск'є34 створили науку, яку державні діячі застосовують на практиці й нині. "Письменник повинен мати тверді погляди в питаннях моралі й політики, він повинен бути вчителем людей, а людям не потрібен наставник, який навчав би їх сумніватися",— сказав Бональд35. Я рано взяв собі за правило ці мудрі слова, що становлять непорушний закон і для письменника-монархіста, і для письменника-демократа. Отже, коли хтось надумає дорікнути мені в тому, що десь я суперечу самому собі, то виявиться одне з двох: або неправильно витлумачили якийсь мій іронічний закид, або недоречно спрямували проти мене слова котрогось із моїх героїв, адже до цього прийому наклепники вдаються особливо охоче. Що ж до душі мого творіння, його внутрішнього змісту, то ось на яких засадах воно стоїть.

Людина не добра і не лиха, вона народжується з інстинктами і закладеними в ній здібностями. Суспільство не тільки не псує її,— як вважав Руссо,— а вдосконалює і поліпшує. Але прагнення до вигоди водночас розвиває в ній погані нахили. Християнство, а надто католицизм,— як я показав у "Сільському лікареві",— є досконалою системою пригнічення у людині негативних проявів, а отже, й важливим складником суспільного ладу.

Уважно роздивившись картину Суспільства, змальовану, так би мовити, з самого життя з усім його добром і злом, неважко переконатися, що думка або пристрасть (яка містить у собі і думку, і почуття) — це не тільки суспільне явище, а водночас і руйнівна сила. В цьому життя Суспільства скидається на життя окремої людини. Щоб народ жив довго, треба приборкати його життєву снагу. Тому освіта або, правильніше сказати, виховання народів у релігійному дусі — це для них основа буття, єдиний засіб зменшити кількість зла і збільшити кількість добра в будь-якому Суспільстві. Тільки віра може виховати, приборкати й спрямувати думку — джерело і добра, і зла. Єдино можлива релігія — християнство (з цього приводу ми відсилаємо читача до нашої повісті "Луї Ламбер", де в листі, надісланому з Парижа, молодий філософ-містик, говорячи про вчення Сведенборга, доводить, що від першопочатку світу існувала лише одна релігія). Християнство створило сучасні народи, воно їх і збереже. Звідси випливає необхідність утвердження монархічного принципу. Католицизм і королівська влада — близнюки. Що ж до того, наскільки ці два суспільні начала мають бути обмежені установами, щоб не розвинутися в абсолютну владу, то кожен, думаю, погодиться, що цю коротку передмову не варто перетворювати на політичний трактат. Тому я не збираюся торкатися тут ні релігійних, ні політичних чвар нашого часу. Я пишу при світлі двох вічних істин: релігії та монархії — необхідність шанувати їх підтверджується всіма сучасними подіями, і кожен письменник, який не втратив здорового глузду, повинен намагатися вести нашу країну в напрямку до них. Хоч я й не ворог виборчої системи, цього чудового засобу вдосконалення законів, я відкидаю її як єдиний засіб суспільного устрою, а надто коли вона погано організована, як тепер, адже ця система не дає права голосу впливовим меншостям, чиї погляди й інтереси неодмінно взяв би до уваги монархічний уряд. Виборча система, поширена на всіх, приводить до правління мас, єдиного, яке не відповідає за свої вчинки і чия тиранія необмежена, бо називається вона законом. З огляду на це я розглядаю як справжню основу Суспільства сім'ю, а не окрему людину. В цьому відношенні я, хоч і ризикую здобути славу людини відсталої, приєднуюся до Боссюе та Бональда й не поділяю переконань сучасних мислителів. Тепер виборча система перетворилася на єдиний засіб суспільної

діяльності; якщо я сам вдаюся до її послуг, то не слід шукати в цьому суперечності між моїми поглядами та моїми вчинками. Скажімо, інженер остерігає, що такий-то міст загрожує обвалитись, що користуватися ним небезпечно, і все ж таки він сам ходить по ньому, коли іншої дороги в місто немає. Наполеон чудово пристосував виборчу систему до духовних потреб нашої країни. Тому найпересічніші депутати його законодавчого корпусу стали за Реставрації найвидатнішими ораторами палати. Жодна палата не могла за своїм складом зрівнятися із законодавчим корпусом. Отже, виборча система Імперії, безперечно, найкраща з можливих таких систем.

Декому ця заява може видатися хвалькуватою і самовпевненою. Почнуть звинувачувати романіста за те, що він претендує на роль історика, вимагатимуть від нього роз'яснення своїх політичних поглядів. Я підкоряюся своєму обов'язку — оце й уся відповідь. Твір, за який я беруся, матиме не менший обсяг, ніж історія, і я повинен розтлумачити його суть, досі не зовсім ясну, пояснити, на яких наукових засадах та моральних підвалинах він стоятиме.

З необхідності змушений вилучити передмови до окремих повістей, свого часу написані у відповідь випадковим критикам, я хочу повторити тут одне тільки зауваження з них.

Письменникам, що поставили перед собою певну мету, хай це буде навіть повернення до ідеалів минулого — саме тому, що ці ідеали вічні,— завжди доводиться більше або менше розчищати собі грунт. А тим часом кожен, хто привносить свою частку в царство ідей, кожен, хто вказує на те або те зловживання, кожен, хто таврує несправедливість, прагнучи викорінити її, неминуче здобуває славу людини аморальної. Зрештою, докір у аморальності, якого не пощастило уникнути жодному сміливому письменникові,— це те, до чого завжди вдаються, коли авторові зовсім немає чого закинути. Якщо ви правдиві у своїй творчості, якщо, трудячись удень і вночі, ви досягли блискучої досконалості в мові, тоді вам кидають у лице звинувачення в аморальності. Сократ був аморальний, Христос був аморальний — обох переслідували в ім'я

суспільного ладу, який вони підривали, прагнучи його поліпшити. Коли когось хочуть знищити, його оголошують аморальним. Цей маневр, який так полюбляють політичні партії, покриває ганьбою всіх, хто до нього вдається. Лютер і Кальвін36 добре знали, що роблять, коли затулялися, мов щитом, порушеними матеріальними інтересами. Й обидва померли своєю смертю.

Коли письменник змальовує все Суспільство, описує його в усіх бурхливих потрясіннях, трапляється — і це неминуче — що твір відкриває більше зла, ніж добра, і якась частина картини зображує людей поганих; ось тоді критика і здіймає крик про аморальність, не помічаючи персонажів взірцевих у другій частині оповіді, задуманій як цілковита протилежність першій. Оскільки критика не знала, який загальний план мого великого твору, я їй прощав, і тим охочіше, що критиці так само не можна перешкодити критикувати, як не можна перешкодити людині бачити, розмовляти, мислити. Та й не настав іще час неупередженого ставлення до мене. Зрештою, письменник, який не певен, що зможе витримати вогонь критики, не повинен і братися за перо, так само як не повинен вирушати в дорогу мандрівник, якщо він сподівається на незмінно ясну погоду. З цього приводу мені лишається зауважити, що навіть найсумлінніші поборники моралі дуже сумніваються в тому, що добрих діянь у Суспільстві можна знайти не менше, аніж діянь поганих; а тим часом у картині, яку я створюю, доброчесних персонажів більше, ніж гідних осуду. Підлі вчинки, провини, злочини — від найлегших і до найтяжчих — завжди знаходять у мене кару, якщо не людську, то божу, явну або невидиму. Я у вигіднішому становищі, ніж історик, я — вільніший. Кромвель на цьому світі не знав іншого покарання, крім того, яке згодом наклав на нього дехто з мислителів. Хоча представники різних шкіл і досі сперечаються, осуджувати його чи ні. Сам Боссюе пощадив цього великого царевбивцю. Вільгельм Оранський37 — самозванець, Гуго Капет38 — другий самозванець — дожили до старості, остерігаючись і боячись не більше, аніж Генріх IV або Карл II39. Якщо зіставити життя Катерини II і Людовіка XVI, то обидва суперечать будь-якому уявленню про мораль, якщо судити їх з погляду моралі, обов'язкової для приватних осіб, але, за словами Наполеона, для

монархів та державних діячів існують дві моралі: велика й мала. Мої "Сцени політичного життя" виникли з цього тонкого спостереження. Історія на відміну від роману не зобов'язана прагнути до високого ідеалу. Історія є або повинна бути тим, чим вона була, тоді як роман має бути кращим світом — так висловилася пані Неккер40, одна з найвидатніших жінок недавнього часу. Але роман не мав би ніякого значення, якби, вдаючись до цього благородного обману, він не був правдивим у подробицях. Змушений пристосовуватися до уявлень країни глибоко лицемірної, Вальтер Скотт був нещирий у зображенні людей, а надто жінок, бо герої його творів — протестанти. В жінки-протестантки немає ідеалу. Вона може бути цнотливою, чистою, доброчесною, але кохання ніколи не опановує її всю, воно в неї завжди спокійне і впорядковане, як чесно виконуваний обов'язок. Може здатися, що то діва Марія охолодила серця софістів, і тоді вони прогнали її з неба разом із скарбами милосердя, що ними вона обдаровує. У протестантстві для жінки пропащої усе скінчено, тоді як у католицькій церкві надія на прощення надає їй чарівної знади. Отож для письменника-протестанта існує один тільки жіночий образ, тоді як літератор-католик знаходить нову жінку в кожній новій ситуації. Якби Вальтер Скотт був католик, якби він поставив собі за мету правдиве зображення різних суспільств, які приходили на зміну одне одному в Шотландії, можливо, творець Еффі й Аліси41 (два образи, за змалювання яких він докоряв собі в старості) визнав би світ пристрастей з його гріхами та покараннями, з його чеснотами, до яких приводить каяття. Пристрасть невіддільна від людства. Без неї релігія, роман, мистецтво були б непотрібні.

Помітивши, що я збираю стільки фактів і зображую їх такими, якими вони є насправді, не обминаючи і пристрастей, декотрі люди помилково вирішили, що я належу до школи сенсуалістів і матеріалістів, які представляють дві сторони одного й того самого світогляду — пантеїзму. Можливо, вони й мали якісь підстави для такого висновку, але насправді усе не так. Я не вірю в нескінченне вдосконалення людського суспільства, я вірю у вдосконалення самої людини. Ті, хто приписує мені намір розглядати людину як створіння завершене, припускаються дивної помилки. Моя повість "Серафіта", цей художній переказ учення

християнського Будди, здається мені вичерпною відповіддю на цей досить-таки легковажний закид.

У деяких частинах мого великого твору я намагався в загальнодоступній формі розповісти про дивовижні явища — можна сказати, про чудеса — електрики, яка в людині перетворюється на незбагненну силу; але хіба ті явища, які відбуваються в нервах та мозкові і свідчать про існування іншого буття, духовного, хіба ті явища порушують певні, усталені взаємини між світами і Богом? Хіба це підриває догмати католицької віри? Якщо, завдяки незаперечним фактам, думку коли-небудь помістять серед флюїдів, які можна спостерігати лише в їхніх проявах і чия сутність неприступна для наших відчуттів, навіть підсилених стількома механічними способами, то це відкриття буде подібне до того, коли Колумб, завдяки своїм спостереженням, підтвердив, що земля має форму кулі, або коли Галілей довів, що вона крутиться. Наше майбутнє від цього не зміниться. Магнетизм у живій матерії, з чудесами якого я близько познайомився, починаючи з 1820 року, чудові відкриття Галля42, що продовжив досліди Лафатера43, зусилля всіх тих, хто протягом півстоліття вивчав думку, як фізики вивчають світло — два дуже схожі явища природи,— все це тільки підтверджує погляди і містиків, учнів апостола Іоанна, і всіх великих мислителів, які відкрили духовний світ — ту сферу, де проявляються взаємини між людиною і Богом.

Збагнувши засади, які я кладу в основу мого великого твору, читачі зрозуміють, чому явищам повсякденним — і таємним, і явним,— а також подіям особистого життя, їхнім причинам та першоосновам я надаю не меншої ваги, ніж історики досі надавали подіям суспільного життя народів. Нікому не відома битва, що відбувається в долині Ендри між пані де Морсоф і пристрастю ("Лілея долини"), можливо, не менш грандіозна, ніж найзнаменитіша з відомих нам баталій. У цій останній тріумфом переможця буде слава, у першій — небо. Нещастя обох Біротто, священика й парфюмера,— для мене нещастя усього людства. Доля Могильниці ("Сільський лікар") і доля пані Граслен ("Сільський священик") — це доля майже кожної жінки. Ми теж усе життя страждаємо, як

страждають вони. Мені довелося сотню разів повторювати історію, яку Річардсон розповів лише один раз. У Ловеласа тисяча втілень, бо людська розбещеність забарвлюється в колір того суспільного середовища, в якому вона розвивається. Навпаки, Клариса, цей чудовий образ палкої доброчесності, змальована рисами неповторної чистоти. Щоб створити багато святих дів, треба бути Рафаелем. Можливо, література в цьому відношенні поступається живопису. То хай же мені буде дозволено відзначити, скільки бездоганних (тобто глибоко доброчесних) осіб можна зустріти в уже надрукованих частинах мого великого твору: П'єретта Лоррен, Урсула Міруе, Констанція Біротто, Могильниця, Ежені Гранде, Маргарита Клаас, Поліна де Вільнуа, пані Жюль, пані де Лашантері, Єва Шардон, мадмуазель д'Егріньйон, пані Фірміані, Агата Руже, Рене де Мокомб, нарешті чимало другорядних персонажів — хоч вони й не так упадають в око, як вищепойменовані, проте подають читачеві взірець сімейних чеснот. Жозеф Леба, Женеста, Бенассі, священик Бонне, лікар Міноре, Пільро, Давид Сешар, обидва Біротто, кюре Шаперон, суддя Попіно, Буржа, Совіа, Ташерони та багато інших — хіба не свідчать вони про те, що письменник успішно розв'язав своє непросте завдання, яке полягає в тому, щоб зробити доброчесного літературного героя цікавим?

Це нелегка праця — змалювати дві-три тисячі людей, що чимось вирізняються на тлі своєї епохи, бо приблизно стільки набереться в кінцевому підсумку типів, які представляють кожне покоління, і "Людська комедія" вмістить у собі їх усіх. Така кількість облич, характерів, така безліч доль потребувала певних рамок і — хай вибачать мені за цей вислів — галерей. Звідси природно виникають уже відомі читачам розділи мого великого твору: Сцени життя приватного, провінційного, паризького, політичного, воєнного і сільського. По цих шістьох розділах розподілені всі мої етюди про звичаї, які складають загальну історію Суспільства, де зібрано всі події та діяння, як висловилися б наші предки. Кожний із шістьох розділів відповідає одній з головних думок. Кожний має свій смисл, своє значення і вміщує в собі певний період людського життя. Я коротко повторюю тут те, що свого часу написав утаємничений у мій задум Фелікс Давен, талановитий юнак, якого вирвала з літератури

передчасна смерть. "Сцени приватного життя" зображують дитинство, юність і властиві цьому віку помилки, тоді як "Сцени провінційного життя" подають пристрасті в їхньому зрілому віці, описуючи розрахунки, інтереси й амбіції. У "Сценах паризького життя" змальовано картину вподобань, пороків і невгамовних проявів життя, спричинених звичаями, що процвітають у столиці, де водночас можна зустріти і неповторне добро, і неповторне зло.

Кожний з цих трьох розділів має своє забарвлення: Париж і провінція, ці дві суспільні протилежності, послужили для них справді невичерпними джерелами. Не тільки людей, а й головні події життя можна подати в типових образах. Існують ситуації, в яких може опинитися хто завгодно, тобто типові фази життя і, змальовуючи їх, я намагався бути особливо точним. Я намагався дати читачеві уявлення про різні куточки нашої чудової країни. Мій твір має свою географію, як і свою генеалогію, свої родини, свої місця подій, свої речі, своїх дійових осіб і свої факти, має він також свою геральдику, своє дворянство й буржуазію, своїх ремісників і селян, своїх політиків і світських франтів, свою армію — одне слово, він охоплює весь світ.

Описавши в цих трьох розділах життя Суспільства, я захотів показати і життя людей виняткових, у якому, проте, відбиваються інтереси багатьох або й усіх — тобто йдеться про життя, що тече ніби не в загальному річищі. Звідси виникли "Сцени політичного життя". Завершивши цю грандіозну картину Суспільства, я потім думаю показати його в стані найвищої напруги, коли воно виходить за звичні межі свого існування — коли захищається від ворожої навали або вирушає в завойовницькі походи. Звідси "Сцени воєнного життя" — поки що найменш повний розділ моєї праці, але я неодмінно залишу для нього місце в цьому виданні, щоб він увійшов сюди, коли я його закінчу. Нарешті "Сцени сільського життя" — це ніби вечір довгого дня, якщо мені дозволено буде назвати так свою суспільну драму. В цьому розділі читач зустріне найчистіші характери і буде показано, як треба втілювати в життя високі принципи порядку, політики і моралі.

Над цією основою з безлічі дійових осіб, комедій і трагедій я збираюся надбудувати "Філософські етюди", другу частину свого великого твору, де буде описано рушійні сили усіх суспільних явищ, де знайдуть своє пояснення шалені пориви думки та почуттів. Перша повість цього розділу "Шагренева шкіра" у певний спосіб сполучає "Етюди про звичаї" з "Філософськими етюдами" кільцем-ланкою майже східної фантазії, де Життя зображено у битві з Бажанням, першопочатком усякої Пристрасті.

Ще вище стоятимуть "Аналітичні етюди", про які я поки що нічого не скажу, бо з них досі надруковано тільки один: "Фізіологія шлюбу". Незабаром я напишу ще кілька творів у цьому жанрі. Спочатку — "Патологію суспільного життя", потім — "Анатомію вихователів" і "Монографію про доброчесність".

Побачивши, скільки ще лишається мені зробити, читач, можливо, побажає мені того самого, що й мої видавці: "Хай пошле вам Бог довге життя!" Я ж прагну тільки одного: щоб надалі з мене так не знущалися люди й обставини, як це було, відколи я розпочав свою жахливо тяжку працю. Але, Богу дякувати, мене втішало те, що найобдарованіші, найпорядніші люди нашої епохи, а також мої найщиріші друзі, не менш великі в житті приватному, ніж інші — в житті суспільному, тиснули мені руку й казали: "Не втрачай мужності!" І я не бачу причин не признатися, що вияви щирої дружби, прихильні відгуки, які я чув навіть від незнайомих мені людей, підтримували мене на моєму шляху, допомагали мені долати і власну зневіру, і несправедливі звинувачення, і обмову, що так часто мене переслідувала, і розпач, і ту нетерплячу надію, вияви якої вважають за спалахи надмірного самолюбства. Свого часу я вирішив протиставити дошкульним закидам та образливим звинуваченням стоїчну незворушність; але в двох випадках підлі наклепи змусили мене дати відсіч обмовникам. Хоча прихильники теорії всепрощення висловлюють жаль, що я проявив свій хист у тих літературних поєдинках, а деякі християни натякнули мені, що ми живемо в часи, коли варто дати зрозуміти декому: мовчанка — найвеликодушніша відповідь.

У зв'язку з цим я повинен звернути увагу читачів на те, що визнаю своїми лише ті твори, які вийшли під моїм прізвищем. Крім "Людської комедії", мені належать тільки "Сто грайливих оповідань", дві п'єси і кілька статей — а втім, вони всі підписані. Тут я захищаю своє невід'ємне право. Якщо я зрікаюся творів, у написанні яких я нібито брав участь, то це продиктовано не стільки самолюбством, скільки любов'ю до істини. Коли й далі мені вперто приписуватимуть книжки, що їх я не можу визнати за свої в літературному розумінні, хоча на них мені й було довірено права власності, то я залишу це без уваги з тих самих причин, з яких не відповідаю наклепникам.

Безмір мого задуму, що охоплює водночас як історію, так і критику Суспільства, дає змогу дослідити його болячки і розкрити його основи, думаю, виправдовує заголовок, під яким тепер з'являється мій великий твір: "Людська комедія". Про що він свідчить — про надмірні амбіції автора чи про його прагнення до точного вислову? Це вирішать читачі, коли твір буде завершено.

Париж, липень 1842 р.

==========

Примітки

склав Дмитро Наливайко

Передмова була написана Бальзаком в 1842 р. у зв'язку з підготовкою до друку "Людської комедії", перший том якої вийшов того ж року. Праця над публікацією "Людської комедії" тривала до 1848 р., коли вийшов друком її сімнадцятий том, на чому здійснення грандіозного задуму письменника обірвалося. "Передмова до "Людської комедії" є найповнішим вираженням естетико-літературної програми Бальзака: в ній він проголошує свої творчі засади, формулює провідні методологічні принципи й подає проспект своєї унікальної епопеї.

Розглядаючи себе як літописця своєї епохи, "історика суспільства", Бальзак уже з першої половини 30-х рр. почав думати над циклізацією своїх творів. Сестра письменника Лора Сюрвіль повідомляла в одному з листів 1833 р., що він задумав "грандіозну споруду", для якої поки що "обтісує окремі камені". Маються на увазі двадцятитомні "Етюди про звичаї XIX ст.", над якими письменник працював у 1834-37 рр. Одночасно він видавав кількатомні "Філософські етюди". Наприкінці 1837 р. у нього виникла ідея об'єднати згадані видання під назвою "Соціальні етюди". Це були важливі віхи на шляху до "Людської комедії", в них намітилися її основний зміст і структура. У листі до Ганської від 26 жовтня 1834 р. Бальзак виклав план грандіозного видання, який, власне, є першим начерком "Людської комедії". Але сама ця назва з'являється вже на початку 40-х рр.

Важко сказати, яким був би обсяг "Людської комедії", коли б письменникові пощастило повніше здійснити задум, що весь час мінявся в процесі свого втілення. За каталогом "Людської комедії", складеним Бальзаком у 1844 р. до запланованого другого її видання, вона мала включати сто сорок чотири твори, з яких він встиг написати дев'яносто шість. Не всі частини величезної епопеї, не всі її "етюди" й "сцени" рівномірно заповнювалися письменником. З другої половини 30-х рр. основну увагу він приділяв "Етюдам про звичаї", першому ярусу "Людської комедії", на якому згодом мали зводитися "вищі" її яруси. Проте й не всі "сцени" "Етюдів про звичаї" заповнені однаковою мірою. По суті, лишилися ненаписаними "Сцени воєнного життя", до яких автор постфактум вніс роман "Шуани" й оповідання "Пристрасть у пустелі". Менш ніж наполовину написані "Сцени політичного життя". Над "Філософськими етюдами" Бальзак активно працював у першій половині 30-х рр., коли й була створена переважна більшість творів цього циклу. До третьої частини "Людської комедії", до "Аналітичних етюдів", він фактично й не приступав, лише включив до неї збірку нарисів "Фізіологія шлюбу", створених наприкінці 20-х рр.

Бальзаківська "Людська комедія" — не тільки сума творів, не тільки кількісна величина, а й нова якість, своєрідне структурне утворення.

Пов'язавши написане, автор подолав статичність окремих творів як сюжетно замкнутих сфер життя, переніс центр ваги на динаміку "суспільного цілого", котра, власне, є історією суспільства. Внаслідок цього він досягнув не тільки вражаючої масштабності, а й рідкісної глибини в зображенні сучасності, її характерних процесів і колізій, переконливо розкрив не просто зміну епох, а й суспільно-історичних формацій. Бальзак різко критично ставився до буржуазних відносин, викривав і осуджував владу грошей, але це не заважало йому бачити й інші аспекти сучасності, захоплюватися її динамізмом, розмахом та інтенсивністю різнорідних процесів, що в той час відбувалися. І в "Передмові до "Людської комедії" він проголошує, що сучасне французьке суспільство грандіозне, що механізм його вражає, що нинішня епоха велика, чим і обґрунтовується необхідність твору, який би відповідав усім цим параметрам, тобто "Людської комедії". Бальзак добре розумів перетворювальний характер зображуваних процесів, хоч їхні остаточні наслідки, звичайно, залишалися для нього таємницею. Насамперед же його увагу привертав центральний процес сучасності, зміна дореволюційного, феодально-абсолютистського ладу пореволюційним, капіталістичним, і він прагнув відобразити його в різних варіаціях, в розмаїтості людських доль, в поведінці різних соціальних верств і груп, у вчинках людей різних прошарків і професій і т. д.

З усім цим пов'язана поява в "Людській комедії" персонажів, що переходять з одного твору в інший, "героїв, що повертаються". Вони є наочним свідченням того, що інтерес Бальзака як митця не замикався на окремій людській долі чи певній сім'ї, що в центрі його уваги знаходилася динаміка життя всього тогочасного суспільства. Він раз по раз повертається до вже відомих читачам героїв, бо це йому необхідно для продовження розповіді про все суспільство, для висвітлення у відповідному континуумі й взаємопов'язаності процесів, що у ньому відбуваються. З другого боку, наявність "героїв, що повертаються", надавала "Людській комедії" певних рис тематично-сюжетної єдності, що для автора, який вважав себе "літописцем епохи", мало велике значення. Адже він прагнув до того, щоб твори його своєрідної епопеї сприймалися як фрески грандіозного художнього цілого.

1. Кюв'є Жорж (1769-1832) — французький вчений-зоолог і палеонтолог. Встановив принцип "кореляції органів" у організмі, на основі якого реконструював будову багатьох вимерлих тварин. Не визнавав зміни видів, вважаючи їх породженням біологічних катаклізмів.

2. Жофруа Сент-Ілер Етьєн (1772-1844) — французький вчений-зоолог, творець вчення про залежність будови тварин від їхнього походження і природного середовища. Критикував учення Кюв'є про незмінність видів (публічна дискусія 1830 р).

3. Сведенборг Еманюель (1688-1772) — шведський вчений і теософ-містик.

4. Сен-Мартен Луї Клод (1743-1803) — французький філософ-містик.

5. Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646-1716) — видатний німецький вчений і філософ. Створив учення про "монади" — незліченні й діяльні психічні субстанції, які перебувають у відносинах наперед встановленої гармонії.

6. Бюффон Жорж Луї Леклерк (1707-1788) — французький вчений-природознавець, розвивав вчення про єдність плану будови органічного світу. Захищав ідею змінності видів під впливом умов природного середовища.

7. Бонне Шарль (1720-1793) — швейцарський вчений-природознавець і філософ. Вивів закон спільності безстатевого розмноження, вказав на те, що статеве розмноження посилює розмаїтість органічного світу.

8. Нідгем Джон Тербевіль (1713-1781) —англійський природознавець, прагнув експериментально довести самозародження мікроорганізмів.

9. Якщо Бюффон створив чудовий трактат...— Мається на увазі книга Бюффона "Природна історія" (т. 1-36, 1749-88).

10. Петроній Гай (1-66 н. е.) — римський письменник, вважається автором роману "Сатирикон", в якому саркастично зображені побут і звичаї тогочасного римського суспільства. Роман дійшов до нас в уривках.

11. Бартелемі Огюст (1716-1795) — французький вчений і письменник, автор виховного роману "Подорож молодого Анахарсіса по Греції" (1788).

12. Трувер — лицарський поет у середньовічній Франції (XII-XIII ст.).

13. Дафніс і Хлоя — герої однойменного любовно-ідилічного роману давньогрецького письменника Лонга (II-III ст.).

14. Роланд — герой кращого твору французького героїчного епосу, поеми "Пісня про Роланда" (бл. 1100 р.).

15. Амадіс — герой ренесансного лицарського роману "Амадіс Галльський" (кінець XV ст.). Автор другої його редакції, що мала велику популярність,— іспанський письменник Монтальво.

16. Панург — герой роману Франсуа Рабле "Гаргантюа і Пантагрюель".

17. Манон Леско — героїня роману "Історія кавалера Де Гріє і Манон Леско" (1731) французького письменника Антуана Франсуа Прево.

18. Клариса, Ловелас — герої роману "Клариса Гарлоу" (1747-48) англійського письменника Семюела Річардсона.

19. Жіль Блас — герой роману "Історія Жіля Бласа із Сантільяни" (1715-35) французького письменника Алена Рене Лесажа.

20. Оссіан — легендарний співець і воїн давніх кельтів. У другій половині XVIII ст. шотландський поет Джеймс Макферсон опублікував підроблені "Пісні Оссіана", які завоювали величезну популярність.

21. Юлія д'Етанж — героїня роману "Юлія, або Нова Елоїза" (1761) Жана Жака Руссо.

22. Дядько Тобі — персонаж роману "Трістрам Шенді" (1760-67) англійського письменника Лоренса Стерна.

23. Рене — герой однойменної повісті французького письменника-романтика Франсуа Рене де Шатобріана (1768-1848).

24. Корінна — героїня однойменного роману французької письменниці Жермени де Сталь.

25. Адольф — герой однойменного роману французького письменника Бенжамена Анрі Констана.

26. Поль і Віргінія — герої ідилічно-сентиментального роману "Поль і Віргінія" (1787) французького письменника Жака Анрі Бернардена де Сен-П'єра.

27. Джіні Дінс — героїня роману Вальтера Скотта "Едінбурзька в'язниця".

28. Клевергаус — герой роману Вальтера Скотта "Пуритани".

29. Манфред — герой однойменної драматичної поеми Джорджа Гордона Байрона.

30. Міньйона — персонаж із роману Гете "Літа науки Вільгельма Майстера".

31. Макіавеллі Нікколо (1469-1527) — італійський політичний мислитель і письменник, автор книги "Князь", в якій виправдовував застосування неморальних засобів заради досягнення політичних цілей.

32. Гоббс Томас (1588-1679) — англійський філософ; в трактаті "Левіафан" розвивав погляд на державу як наслідок угоди між людьми заради припинення природного стану "війни всіх проти всіх".

33. Боссюе Жак Бенінь (1627-1704) — французький політичний і церковний діяч, історик і письменник. Розвивав ідею божественного походження абсолютної влади монархів.

34. Монтеск'є Шарль Луї (1689-1755) — французький просвітитель, філософ і письменник. В основному творі "Дух законів" обґрунтовував принципи правової держави, що засновується на "розділенні влад" — законодавчої, виконавчої і правової.

35. Бональд Луї Габріель (1754-1840) — французький політичний діяч і публіцист реакційного напряму. В полеміці з просвітниками обстоював ідею божественного походження монархічної влади.

36. Лютер Мартін (1483-1546), Кальвін Жан (1509-1564) — реформатори християнської церкви, засновники протестантських віровчень і церков, лютеранської і кальвіністської.

37. Вільгельм Оранський — мається на увазі Вільгельм III Оранський, штатгальтер Нідерландів, після англійської "Славної революції" 1688 р,— король Англії (1688-1694).

38. Гуго Капет — французький король (987-996), зачинатель династії Капетингів.

39. Карл II — англійський король (1660-1684). Його проголошення королем Англії знаменувало реставрацію династії Стюартів після англійської революції і диктатури Кромвеля.

40. Пані Неккер — мається на увазі Жермена де Сталь, яка була дочкою Неккера, міністра фінансів королівської Франції в 1777-81 і 1788-91 рр.

41. Еффі й Аліса — героїні романів Вальтера Скотта.

42. Галль Франц Йозеф (1758-1828) — австрійський лікар і анатом. Виступив з ненауковим вченням (френологією), за якою ніби то існує зв'язок між будовою черепа людини і її здібностями й характером.

43. Лафатер Йоганн Каспар (1741-1801) — швейцарський письменник. Автор популярного наприкінці XVIII — на початку XIX ст. трактату "Фізіогномічні фрагменти".